

15

Mangfoldig aksjonsforskning for et mangfoldig skole- og arbeidsliv

Pedagogisk, dialogbasert og kritisk utopisk aksjonsforskning i bevisst samspill

Inger Vagle og Ellen Møller

Researchers in the field of pedagogic action research, dialogue based action research and critical utopian action research give the impression of having very little mutual contact. This article spotlights the principles for action research (Winter 1989; McNiff & Whitehead 2001), and the hallmarks of knowledge development in a democratic and cooperative research process (Greenwood & Lewin 1998). The objective is to show coinciding, supplementary and conflicting factors in the different approaches to action research in technical education and working life.

Our article is based on our action research project, where the priority goal was to find methods to increase the actual possibility for women's open choice of vocation, and a rewarding working life in the technical trades. Our work must be seen in a democratic, including feminist, perspective. By creating research areas, which increased communication between employer and employees' organization in the workplace, women as a minority group and us as researchers and mentors, we created new competence and knowledge in this field. This contributed to spreading knowledge on gender skilled trades making the subject more visible for social resources in media and politics.

Innledning

All aksjonsforskning tilhører en samfunnsforskningstilnærming som søker endring i et demokratisk perspektiv. Imidlertid ser vi at aktører i det pedagogiske aksjonsforskningsfeltet¹, det dialogbaserte feltet² og den kritisk utopiske aksjonsforskningen³ i svært liten grad gir inntrykk av å ha gjensidig kontakt. Denne artikkelen vil sette søkelyset på *prinsipper* for aksjonsforskning (Winter 1989; McNiff & Whitehead 2001) og *kjennetegn på kunnskapsutvikling* (Greenwood og Levin 1998) i en demokratisk og samarbeidende forskningsprosess. Demokratisk kunnskapsutvikling betyr at deltakere og forskere i fellesskap og hver for seg skal ha mulighet til økt viten og innflytelse. Vi vil se nærmere på hvilke faktorer som er sammenfallende, supplerende og motsetningsfylte i de ulike aksjonsforskningstilnærmingene når de anvendes i det yrkesfaglige opplæringsystemet og arbeidslivet. I tillegg vil vi se på hvorvidt det demokratiske perspektivet inkluderer et frigjørende perspektiv (Carr & Kemmis 1986; B. S. Nielsen & Nielsen 2006) og ikke minst et interseksjonelt perspektiv (Egeland & Gressgård 2008; Greenwood & Levin 1998, Vagle & Møller 2014;) slik den kritisk utopiske aksjonsforskningen setter som premiss. De ulike aksjonsforskningsretningene har i stor grad «spesialisert» seg på sine ulike felt, som arbeidslivets organisasjoner, utdanning eller «utenforskap». I den grad ulike aksjonsforskningsretninger likevel brukes i samme arbeid, blir dette som regel i liten grad spesifisert. De ulike innretningenes muligheter og begrensninger blir ikke tydeliggjort i arbeidet for å oppnå optimal kunnskapsutvikling for den enkelte og samfunnet, verken hver for seg eller i samspill. I artikkelen argumenterer vi for en bevisst og synliggjort sammenstilling av ulike aksjonsforskningstilnærminger i aksjonsforskningsarbeider som befinner seg i mangfoldige landskap.

Artikkelen er basert seg på et omfattende forskningsarbeid (Vagle og Møller 2015) som et illustrerende eksempel på et aksjonsforskningsprosjekt som har

-
- 1 Pedagogisk aksjonsforskning omfatter alt fra utvikling av ett nasjonalt undervisningssystem til læreres forskning på egen praksis i sin undervisning og har sine røtter i skoleforskning, men anvendes også innen utviklingsforskning i arbeidslivet.
 - 2 Dialogbasert aksjonsforskning har lange tradisjoner i norsk arbeidsliv spesielt, og har vært viktig for utviklingen av trepartssamarbeidet eller den norske modellen i arbeidslivet og fagopplæringen.
 - 3 Kritisk utopisk aksjonsforskning ble utviklet i Danmark på 1980-tallet og har hatt et kritisk ståsted i forhold til de etablerte organisasjonene og fokusert på myndiggjøringsprosesser for grupper som «står utenfor».

søkt å anvende de ulike tilnærmingene i et stadig mer bevisst målrettet samspill gjennom forskningsprosessen. I likhet med mange andre aksjonsforskningsarbeider, beveget vårt arbeid seg i et mangfoldig landskap med etablerte organisasjoner, offentlige myndigheter og mer eller mindre uorganiserte eller marginale grupper. Til slutt vurderer vi hvilke konsekvenser dette kan ha hatt for utviklingen av demokratiserende kunnskapsutviklingsprosesser for aksjonsforskningsarbeid med ulike deltakergrupper.

Det norske forskningsrådets «Aksjonsforskningsprosjekt for implementering av nye læreplaner» (KIP- AF), som vårt utviklingsarbeid var en del av, var et samarbeidsprosjekt på tvers av ulike aksjonsforskningstilnærminger⁴, og i løpet av vår forskningsprosess fra 2009 til 2014 framkom de ulike aksjonsforskningstilnærmingene som både komplementerende og motsetningsfylte for oss. I våre teoristudier parallelt med arbeidet, syntes vi derimot å se at de ulike tilnærmingene mer eller mindre «tiet hverandre i hjel» eller satte opp tilnærmet antagonistiske motsetninger. Vi startet arbeidet med å forsøke å synliggjøre hvordan en bevisst og synliggjort sammenstilling av tilnærmingene kunne øke mulighetene for endringer og økt empowerment eller enn videre myndiggjøring med hensyn på kvinner som minoritet i mannsdominerte tekniske yrkesfag (Vagle og Møller 2015). Denne artikkelen bygger på en videre analyse av disse funnene.

Forskning- og utviklingsarbeidet bygde på et større arbeidsmiljøprosjekt med to store bransjeorganisasjoner i LO og NHO lokalt og sentralt for å tilpasse og åpne mer eller mindre rene mannsarbeidsplasser for både kvinner og menn, kalt «Jenter i bil og elektro». En del av forutsetningene for prosjektet var i tillegg til partssamarbeidet, å etablere kvinnenettverk i de deltakende regionene. Dette ble søkt realisert innen ulike aktuelle yrkesfaglige områder, for å bidra til identitetstrygghet for de kvinnelige deltakerne og kvalitetssikring av bedriftsutviklingsarbeidet.⁵

Alle deltakerbedriftene/avdelingene hadde i utgangspunktet kvinnelige lærlinger eller fagarbeidere, og partene lokalt hadde ønske om å delta i

4 Et samarbeidsprosjekt mellom Høgskolen i Oslo og Akershus (HIOA) og Roskilde Universitetcenter (RUC), et samarbeid hvor både pedagogisk aksjonsforskning, dialogbasert aksjonsforskning og kritisk utopisk aksjonsforskning ble implementert i den tilknyttede forskeropplæringen.

5 I fem år arbeidet vi sammen med ledere og tillitsvalgte i tjueen elektroinstallatørbedrifter og bilverksteder fordelt på fire fylker i Norge. I snitt er det 3 til 4 % kvinnelige elektrikere og bilmekanikere. Se *Kjønn på dagsordenen gjennom to-tre og firepartssamarbeidet i det yrkesfaglige feltet* (Vagle og Møller 2015)

bedriftsutviklingsarbeidet. Kvinnene ble invitert inn i nettverk på tvers av bedrifter og ulike tekniske fag som var representert i regionen. Vi har selv fagkompetanse innenfor elektro og mekanikk, og erfaring fra kvinnenettverket Kvinner i «mannsyrker» fra 1980- og 90-tallet. Dette var en del av vår bakgrunnskompetanse som veiledere og deltakende forskere på alle nivåer i prosjektet.

Vår intensjon var å etablere demokratiske forskningsprosesser i samarbeid med partene i arbeidslivet og å finne myndiggjørende og frigjørende arbeidsmetoder i samarbeid med kvinnenettverk i en feministisk aksjonsforsknings-tradisjon. Rammene for vårt arbeid var innen en pedagogisk aksjonsforskning med forskerne i en dobbeltrolle som veiledere og forskere. Ut fra partene i arbeidslivets forankring i den dialogbaserte aksjonsforskningstilnærmingen var dette for oss den tradisjonelle supplerende retningen. Gjennom forskningsprosessen ble vi i tillegg opptatt av hvordan den kritisk utopiske tilnærmingen til aksjonsforskning i langt større grad kunne bygge opp under unge kvinners myndiggjøringsprosesser i samspill med de andre tilnærmingene. Refleksjonene etter de ulike fasene viste oss stadig klarere hvor vesentlig denne trianguleringen av tilnærmingen var for å styrke de demokratiske prosessene i dette mangfoldige arbeidet, som jo er unikt, men sannsynligvis ikke så unikt. Samfunnsforskning som ivaretar interseksjonelle perspektiver vil raskt innbefatte etablerte organisasjoner, minoritetsgrupper eller uorganiserte grupper. Skal forskningsprosessene på sikt ha en reell demokratisk funksjon, er det avgjørende å søke forståelse for denne helheten og samspillet. I denne artikkelen vil vi gjennom eksempler og erfaringer fra vårt forskningsarbeid forsøke å synliggjøre hvorfor vi mener det er mulig og ønskelig å anvende ulike aksjonsforskningstilnærminger i et bevisst og synliggjort samspill når konteksten tilsier det.

En kan naturligvis stille seg spørsmål om det er nødvendig å skille mellom de ulike tilnærmingene, kan en ikke bare bruke de metodene som passer der og da? Vi vil forsøke å vise at dette ikke er teoretisk forsvarlig eller praktisk hensiktsmessig, da grunnlag, rammer og metoder er avhengig av de ulike rollene, målene, deltakerne og konteksten for å gi etterprøvbare funn og framstille eksemplariske eksempler. Spørsmålet er heller hvordan aksjonsforskning kan være åpen for ulike tilnærminger, prinsipper og metoder for å oppnå mest mulig demokratiske og deltakerstyrte prosesser uten å kamuflere ideologiske og politiske motsetninger.

Forutsetninger og prinsipper i aksjonsforskning

I et aksjonsforskningsarbeid er forskerne involvert i kontinuerlig refleksjon og utarbeidelse av nye planer og endringer underveis i arbeidet. Spesielt i arbeid med endring av maktbalanse, i spørsmål knyttet til majoritets- og minoritetsproblematikk slik som kjønnsbalanse, er aksjonsforskning en tilnærming som kan bidra til demokratiske prosesser. Ulike deltakergrupper, i samarbeid med forskerne, kan delta i et systematisk endrings- og evalueringsarbeid. Forskerne kommer ikke inn i etterkant av et utviklingsarbeid og «forteller» hva som burde vært gjort, men er i et kontinuerlig samspill med deltakerne. Streben mot økt demokrati og myndiggjøring for alle som er involvert i forskningsprosessen, er grunnleggende verdier for all aksjonsforskning (Gustavsen 2014; Lewin 1946; B. S. Nielsen, Aagaard Nielsen & Olsén 1999).

Aksjonsforskningen vokste fram i en tid med stor selvransakelse etter 2. verdenskrig med bakgrunn i de autoritære ideologienes store utbredelse. Metoder for en demokratiserende og folkeopplysende forskning ble utviklet i ulike miljøer. Den skandinaviske velferdsmodellen har vært spesielt velegnet for utvikling av aksjonsforskningsarbeider, og det norske trepartssamarbeidet har til dels blitt utviklet i samarbeid med forskningsmiljøer i nærhet av denne tradisjonen (Greenwood & Levin 1998; Gustavsen 2014). Disse sosiotekniske eller dialogbaserte forskningstradisjonene har likevel blitt kritisert fra mer kritisk teoretiske miljøer for å snevre inn rammene for demokrati og sosial fantasi.

Bevissthet i bruk av tilnærminger er viktig for å tilpasse aksjonsforskningsarbeidet til de ulike deltakergruppene og målene for forskningsarbeidet. Det er avgjørende å skille mellom samarbeid med etablerte organisasjoner for eksempel i arbeidslivet, uorganiserte grupper eller uformelle nettverk når man velger tilnærminger. Bevisstheten i valg av aksjonsforskningstilnærminger er en nødvendig del av forskerrollen, som varierer fra samhandling og veiledning til fasilitering av prosesser i samspillet med deltakerne.

Prosjektet «Jenter i bil og elektro» hadde et omfang av ulike utviklingsarenaer og deltakergrupper som gjorde det spesielt aktuelt å anvende flere aksjonsforskningstilnærminger. Med prosjektets plassering i det yrkesfaglige feltet, i skole og bedrift, lå skjæringspunktet i utgangspunktet mellom den *pedagogiske aksjonsforskningen* og den *dialogbaserte arbeidslivsaksjonsforskningen*. Da dette var et prosjekt som handlet om jenter som minoritet innen tradisjonelt mannsdominerte fagfelt, var den feministiske aksjonsforskningstradisjonen viktig

som et supplement og korrektiv til de andre aksjonsforskningsretningene. Kjønnsperspektivet og feminisme har hatt en utydelig rolle i all aksjonsforskning (Greenwood & Levin 1998; Holter 2008, Vagle og Møller 2014), men dette lar vi ligge her.

Pedagogisk aksjonsforskning i arbeidsorganisasjoner vil som regel bygge på en eller annen form for gruppeveiledning eller forskningssirkler. Forskeren kan være en del av et lærerkollegium, eller det kan være eksterne forskere og veiledere som samarbeider med en eller begge parter i bedriften (McNiff & Whitehead 2001a; Persson 2007).

Den *dialogbaserte aksjonsforskningen* har beveget seg fra en eksperimentdrevet utviklingsform til den i dag dialogdrevne, hvor den lokale diskursen anses som kjernen i det strategiske arbeidet i organisasjonen. Dialogen ses ikke som et teoretisk begrep, men som en metode for å fokusere på de praktiske eksisterende problemene og for i de refleksive forskningsstøttede prosessene å utvikle ny forståelse (Gustavsen 2010). Samarbeidet mellom forskere og partene i bedriftene for å utvikle arbeidsorganisasjonene innen konsensusfeltet står sentralt i dagens dialogbaserte aksjonsforskning.

I likhet med de fleste forskere med en pedagogisk tilnærming anser vi Winters (1989) seks hovedprinsipper for aksjonsforskning som gode retningslinjer for en kvalitetssikring av arbeidet med å samle data og arbeidet for å få fram flest mulig nyanser både i prosessene og i sluttresultatene (E. Møller 2000; Vagle 2003). Han vektlegger å få fram deltakernes stemmer, slik vi ønsket å formidle oppfatningene til både ulike deltakere i bedriftene, bedriftsnettverk og jentenettverkene, deres opplevelser av situasjonen og eventuelle endringer. Prinsipper bør som alt annet heller ikke være statiske, men vi oppfatter disse som dynamiske og gode redskaper både i innhentning og analyse av dokumentasjonsmaterialet (McNiff & Whitehead 2001b). Sett i sammenheng med de to sentrale aksjonsforskerne Greenwood og Levins (1998) såkalte kjennetegn på kunnskapsutvikling innen dialogbasert aksjonsforskning framstår den pedagogiske og dialogbaserte tilnærmingen som både sammenfallende og komplementerende.

Med utgangspunkt i Winters prinsipper har vi sammenstilt dem med Greenwood og Levins (1998, s. 75–76) sammenliknbare kjennetegn (Vagle og Møller 2015). Med vårt forskningsarbeid som bakteppe ser vi på det første prinsippet, som er *refleksiv kritikk*. Dette medfører at vi må stille oss kritiske til våre egne tolkninger og finne metoder for å få fram andre tanker og

forståelsesrammer enn våre egne. Alle våre forforståelser, observasjoner og analyser vil være subjektive, men ved å stille flest mulig dokumenterte spørsmål til den subjektive framstillingen, kan det framstå ikke som objektivitet, men som bevisst, dokumentert subjektivitet (Vagle 2003). Ved å være to veiledere og forskere mangedobles muligheten til denne selvrefleksjonen. I et forprosjekt til bedriftsutviklingsprosjektet utførte vi en kartleggingsundersøkelse med intervju av bortimot seksti jenter som er i bransjene eller har sluttet, bedriftsledere og tillitsvalgte. Intervjuene ble avsluttet med en dialogkonferanse hvor mange av intervjuobjektene deltok sammen med representanter for utdanningsmyndighetene, konsernledelser og hovedorganisasjonene for partene i arbeidslivet. Diskusjonsreferatene inngikk som en del av rapporten (Vagle & Møller 2007). Dette la grunnlag for andre forståelsesrammer og stemmer enn våre egne, i utgangspunktet for forskningsarbeidet. Greenwood og Levins fjerde kjennetegn er at kunnskapsutviklingen må være *preget av at forståelsen som blir skapt i utforskningsprosessen gir grunnlag for sosial handling, samtidig som refleksjon over handling skaper ny mening* (s. 76). Dette kunnskapssynet understreker ytterligere den praktiske dimensjonen og handlingsperspektivet som grunnlag for den refleksive kritikken, i stadig sirkulære prosesser. Gjennom aktiv bruk av ulike dokumentasjonsformer i utviklings- og forskningsprosessen vil muligheten til å få fram stemmene til ulike grupper og å bidra til dialog mellom de forskjellige gruppene øke.

Winters neste prinsipp er *dialektisk kritikk*. I det legger vi at alt står i sammenheng med omgivelsene og gjennom utvikling av ulike motsetninger er under kontinuerlig påvirkning. Det innebærer et behov for å gjennomskue, avklare og benytte dette i forskningsarbeidet. I kartleggingsundersøkelsen framkom det klare motsetninger mellom de ulike stemmene. Jentenes framstilling av sine erfaringer var ofte ikke sammenfallende med bedriftslederes og tillitsvalgtes oppfatninger av hvordan forholdene var for kvinner i bedriftene. Dette var et viktig grunnlag å trekke inn i utviklings- og forskningsarbeidet for å klargjøre, synliggjøre og legge grunnlag for å utvikle og endre grunnlaget for motsetningene. I kartleggingsarbeidet ble ikke majoriteten av mekanikere og elektrikere i bedriftene trukket med. Likevel var vi oppmerksomme på at det var grunnlag for motsetninger mellom gutter/menn som majoritet og jenter/kvinner som minoritet i dette prosjektet. Som arbeidstakere er de i samme posisjon, men på grunn av årelang tradisjon med svært få kvinner i disse miljøene er det grunnlag for motsetninger som måtte synliggjøres og bearbeides.

Greenwood og Levin legger spesielt vekt på og innleder sin beskrivelse av kjennetegn på kunnskapsutvikling innen aksjonsforskning med at den *er kontekstbunden og ser som sin oppgave å løse praktiske hverdagsproblemer definert av lokale aktører sammen med aksjonsforskeren* (s. 75). Med dette understreker de aksjonsforskningens problemløsende kontra problempåpekende funksjon hvor det dialektiske prinsippet blir en drivende kraft i samspillet mellom indre og ytre motsetninger.

Det tredje prinsippet, *samarbeidsressurs*, omhandler samarbeid og mulighetene ved nettopp å se på de iboende motsetninger som kjernen til utvikling. Prosjektet omfattet to ulike bransjer, og bedrifter med svært ulik størrelse og svært forskjellige geografiske regioner. I tillegg til de beskrevne motsetningene, bidro de ulike aksjonsforskningstilnærmingene til økt utvikling. I prosessdokumentasjonen var det minst like viktig å få fram interessante ulikheter og uenigheter som enighet og konklusjoner. Samspillet mellom de ulike motsetninger var drivkraften for å komme fram til nye ideer og utvikling av nye lokale løsninger. Greenwood og Levin vektlegger i spørsmålet om mangfold ytterligere maktbalanse og demokratiske prosesser ved formuleringen av sitt andre prinsipp, at aksjonsforskning er *utforskende ved at deltakerne og aksjonsforskeren utvikler kunnskap sammen i en kommunikativ prosess hvor alle parter deltar og blir tatt seriøst* (s. 75).

Veien blir til mens vi går, og aksjonsforskningsprosjekter kan hele tiden risikere å ta nye eller helt andre retninger enn planlagt. Winters fjerde prinsipp omhandler *risiko*, og vårt prosjekt var svært risikofyllt da vi var avhengig av private bedrifters vilje og mulighet til å sette av tid og ressurser til å delta. Selv om ledelsen av partene i arbeidslivet var positivt innstilt til prosjektet, var dette ingen garanti for at den enkelte bedrift ønsket å prioritere dette arbeidet akkurat i denne tidsperioden, snarere tvert om, da en ikke planlagt finanskriser oppsto. Vi visste heller ikke om det lot seg gjøre å etablere jentennettverk, det var avhengig av at det var enkeltpersoner i bedrifter, fagforeninger eller andre i de valgte regionene som var villige til å bruke tid og krefter på det. Det er interessant at Greenwood og Levin ikke berører risikospørsmålet i sine prinsipper. Den dialogbaserte aksjonsforskningen bygger i stor grad på avtalte samarbeidsprosjekter mellom partene i arbeidslivet, og arenaen for forskningssamarbeidet ligger i dette rommet som allerede eksisterer. Samarbeidet kan utvikles mer eller mindre vellykket, men vil uansett være til stede.

I sitt femte prinsipp legger Winter vekt på *pluralistisk struktur*, som er så godt som identisk med Greenwood og Levins tredje forutsetning: *mangfoldet av erfaring og evner hos deltakerne blir sett som på som en mulighet og et potensial i utforsknings- og handlingsprosessen* (s. 76). Dette anser vi er en konsekvens av refleksiv kritikk og en samarbeidsressurs. De ulike stemmene må høres både underveis og i sluttproduktet. Målet er ikke et riktig svar, men ulike tanker, erfaringer og forhåpentligvis mange nye spørsmål som vi eller andre kan ta fatt i. For å oppnå dette var vi opptatt av å bruke et mangfold av dokumentasjonsformer tilpasset den enkelte deltaker og situasjon. I forprosjektet hadde vi nytte av både intervjuer og dialogkonferanse og ikke minst samspillet mellom disse. Helt fram til sluttprosessen var deltakernes oppsummeringer på veggaviser og diskusjonsinnlegg sentralt i kunnskapsutviklingen. For å bidra til økt pluralisme i strukturen og dokumentasjonen valgte vi som supplement til planer, logger, referater og refleksjoner å ta i bruk framtidsverksteder og dramatisering som arbeidsmetoder, med forankring i kritisk utopisk aksjonsforskning. Dette vil vi komme tilbake til.

Det siste prinsippet er *teori-praksistransformasjon*, som er grunnleggende for både veiledning og aksjonsforskning, og som bygger på et kontinuerlig samspill mellom teori og praksis. Det er egentlig ingen begynnelse eller slutt. Gjennom kontinuerlige refleksive prosesser i veiledningsarbeidet med deltakerne og mellom oss som forskere ble det skapt rom for refleksjon over egen praksis, utvikling av ny kunnskap og innhenting av annen erfaring og teori. Vi valgte å ha med oss et fokus på spørsmål knyttet til kjønnsbalanse, majoritetskultur og yrkesfag inn i arbeidet. Deltakerne brakte med seg sin praksisteori om organisasjonene, som fagarbeidere og som kvinnelige minoriteter. I aksjonsforskningsprosessen er det et poeng å dokumentere og synliggjøre disse prosessene underveis og ikke skille mellom praksis og teori. I både veiledningsarbeidet og aksjonsforskningsarbeidet er behovet for tilføring og utvikling av begreper en del av teori-praksistransformasjonen. Greenwood og Levins femte prinsipp gir Winters formulering en konkretisering ved: *at troverdigheten og validiteten til kunnskap generert i aksjonsforskning blir målt ut fra om problemene blir løst og i hvilken grad deltakerne styrker sin kontroll over egen situasjon* (s. 76). Teori løsrevet fra den konkrete praksisen har i seg selv ingen nytteverdi.

I den praktiske virkeligheten i vårt forskningsarbeid viste det seg at de planlagte halvårige dialogkonferansene for representanter for partene i arbeidslivet,

jentenettverkene og andre samarbeidspartnere ble altfor ressurskrevende for deltakerbedriftene. Tyngdepunktet for samarbeidet med bedriftene ble derfor lokale og regionale utviklingssamlinger, med fokus på egne handlingsplaner, i tråd med en pedagogisk tilnærming.

Vi ønsket at kvinnenettverkene skulle ha en likeverdig stemme og mulighet til selvstendig kunnskapsutvikling i forskningsprosessen. I pedagogisk aksjonsforskning ville deres rolle derimot lett bli som en form for referansegruppe (Møller 2000, Vagle 2002), og i en dialogbasert tilnærming som en av flere deltakere i dialoggrupper. Med en *kritisk utopisk aksjonsforskningstilnærming* så vi muligheter for samlinger og prosesser som ga nettverkene en selvstendig posisjon.

Arenaer for sosial fantasi og økt myndiggjøring utenfor de etablerte organisasjonene

Etablering av samarbeid med de etablerte androsentriske organisasjonene innen bilbransjen og elektrobransjen i et feministisk utviklings- og forskningsprosjekt var skapt for utfordringer, men både arbeidstaker og arbeidsgiverorganisasjonene stilte seg i utgangspunktet positive. Jente- eller kvinnenettverkene eksisterte ikke verken formelt eller uformelt. Flere av jentene uttalte i den oppsummerende fasen: «vi hadde barrierer på å ta kontakt med hverandre» eller var «redde for å bli oppfattet som rødstrømper». Andre var ganske enkelt godt fornøyd og ønsket ikke å stikke seg fram og bli oppfattet som misfornøyde eller negative. Dette var klart den mest risikofylte (Winter 1989) delen av forskningsprosessen. I samarbeid med deltakerbedriftene, de lokale fagforeningene og andre kontaktnett inviterte vi likevel kvinnelige fagarbeidere og lærlinger til samlinger for å dele erfaringer og ta opp eventuelle problemer på egne arbeidsplasser. Det første møtet i den ene regionen beskrev vi slik:

Møtet var preget av mye latter og felles humor og gjenkjennelse, og dette ble supplert med kvinnelig «stand up»- komiker som satte en del problemstillinger på spissen. Noe av tanken bak å dele jentene i faggrupper var å prøve ut ideen om å knytte nettverkene opp til sine respektive fagforeninger, El & IT og Fellesforbundet, men konklusjonen ble et ønske om felles nettverk i regionen. Samlingen fulgte primært i dialogtradisjon. Vi tilrettela for nettverksbygging og dialog. Vi deltok ikke i gruppene, men ønsket en mest mulig maktfri dialog mellom jentene (...) (Vagle og Møller 2014, s.184).

Vi befant oss i et felt som kan identifiseres som det Holter (2008) kaller «Diversification stage»: Kjønn- og likestillingsspørsmål har fått allmenn aksept, og aksjonsforskning og det mannsdominerte tekniske arbeidslivet stiller seg spørsmål om hvordan de kan gjøre seg bedre bruk av kvinner. Når kvinnene møttes, ble derimot deres ønske om bedre innflytelse på sin praktiske hverdag og frigjøring fra påtvungne roller tydelig. Empowermentprosesser startet mer eller mindre av seg selv når samling av et titalls unge kvinner i hver region ble en realitet (Kanter 1977). I Sør-Trøndelag ble det tidlig utviklet en tydelig *samarbeidsressurs* (Winter 1989) mellom alle deltakerbedriftene, det lokale opplæringskontoret og kvinnenettverket. Det ble etablert et felles arbeid med å rekruttere unge kvinner til spesielt elektrobransjen. Gjennom nettverkene «turte» jentene i større grad å tre ut av «en av gutta»-rollen og synliggjøre seg selv som en minoritet. Usynliggjøringen har en funksjon for å hindre stigmatisering (Kanter 1977), men kan også være uttrykk for en del av kvinnenes ansvarsrasjonalitet ved ikke å bryte «rekkene» og samholdet med mannlige kollegaer (Westberg-Wohlgemuth 1996). Som noen oppsummerte: «Når vi dro rundt for å rekruttere nye jenter, var det viktig å vise at vi var helt normale folk.»

Det framkom et dilemma. På den ene siden var det ønskelig at kvinnene skulle kunne skape egne rom for å utvikle en kollektiv stemme og bevissthet uavhengig av organisasjonene. På den annen side var de samtidig «plassert» som et ledd i en pedagogisk aksjonsforskningssirkel, hvor hovedhensikten var å skaffe informasjon og korrektiv til det pågående utviklingsarbeidet i bedriftene.

Jentene var hovedpersonene i prosjektet «Jenter i bil og elektro», og målet var endringer og forbedringer i den enkelte bedrift for å rekruttere og ivareta kvinner. Likevel var kvinnenes minoritetssituasjon så framtrødende at deres mulighet som likeverdige deltakere i ulike dialoger var avhengig av at hadde arenaer for å utvikle sine tanker i en form for fellesskap (Amundsdotter 2009).

Etter hvert som alle kvinnenettverkene var etablert eller «påbegynt», arrangerte vi en egen konferanse med tjueseks deltakere fra alle de fire regionene. En tredjedel av deltakerne hadde ikke deltatt i nettverk tidligere og ble rekruttert gjennom konferansen. Vi så behovet for å endre perspektivet i arbeidet med nettverkene til en mer kritisk utopisk tilnærming.

I motsetning til dialogkonferansene har framtidswerkstedmodellen i den *kritisk utopiske aksjonsforskningstilnærmingen* en kritikkfase som en del av

arbeidsmetodikken. Denne tilnærmingen betød at det ble skapt et rom hvor kvinnene i langt større grad fikk mulighet til å stille seg kritisk til egne og andre bedrifters virksomhet, kvinnesyn osv., selv om alle offisielt var for flere kvinner i bransjene. Vi begynte å lete etter ulike måter å øke de unge kvinnenes mulighet til selv å kontrollere målet og hensikten med kvinnenettverkene på i et frigjørende, feministisk minoritetsperspektiv.

Kvinnenettverkene frigjøringsorientering oppmuntret oss til å tenke videre og legge til rette for bruk av framtidswerkstedslignende samlinger med dramatisering for å kunne bidra til mer kroppslige og fysiske eller gestisk kompetanse i tråd med kritisk utopisk aksjonsforskning. Slik ble det gjennom egne kvinnekonferanser tilrettelagt for frirom for de unge kvinnene der de kollektivt kunne slippe løs fantasien og skape utkast til et arbeidsliv ut fra egne drømmer og ønsker uten hverdagslige barrierer (Hustad & Tofteng 2007). Vi ønsket å bidra til prosesser som kunne øke jentenes mulighet til å påvirke egen situasjon som individer og minoritet, både i arbeidsorganisasjonen og i fagbevegelsen.

Temaene på kvinnesamlingene ble etter hvert styrt av de regionale kvinnenettverkene ønsker. Arbeidsformene varierte noe ut fra temaer. Mange ga klart uttrykk for at de ønsket former som innebar aktivitet og samhandling, og ikke tradisjonelle konferanser med foredrag e.l. Vi fortsatte derfor å bruke elementer fra framtidswerksteder (B.S. Nielsen et al. 1999) og dramatisering (Husted & Tofteng 2007) som ledd i kompetanseutvikling og forskningstilnærming. På bakgrunn av ønsket om selvtillitstrening fra kvinner i nettverkene tok vi kontakt med en profesjonell teaterinstruktør. Hun benyttet på den påfølgende jentesamlingen dramatiseringsøvelser som selvtillitstrening. En av «øvelsene» var for eksempel knyttet til stemmebruk og bruk av kroppen i samspill mellom to og to deltakere, hvor de skulle veksle mellom å rope «NEI» med kraft og styrke.

Nettverkene fikk en funksjon som en arena for «mental styrketrening», som en gruppe beskrev dem. Ulike drømmer og visjoner ble presentert i fargerike veggaviser dominert av figurer og tegninger. Slik ble felles drømmer og visjoner på tvers av regionene en del av grunnlaget for utformingen av arbeidet i de lokale nettverkene. «Som eneste jente i et mannsdominert miljø kan det av og til føles litt enspora, da er det deilig med en dose med jenter av og til som skjønner nyansene i det man snakker om og er opptatt av. Det er en gjenkjennelse i å møte andre jenter som kjennes fint.» Sa de samme unge kvinnene som hadde kviet seg for å hilse på hverandre.

Et viktig element i den kritisk utopiske aksjonsforskningstilnærmingens myndiggjøringsprosesser er deltakelse i offentligorientering av forskningen. På avslutningskonferansen hadde vi invitert en av nettverkslederne til å holde et innlegg. Hun valgte i stedet å invitere de nærmere tjue representantene for nettverkene til å komme opp på podiet og i fellesskap fortelle og svare på spørsmål fra forsknings- og utviklingsprosessen. For oss ble dette en fysisk opplevelse av hvordan en kollektiv stemme hadde utviklet seg fra en referansegruppe, via empowermentprosesser til et langt skritt mot økt myndiggjøring.

Ulik kunnskapsutvikling, ulike arenaer; ulike aksjonsforskningstilnærming

Ut fra våre erfaringer og vår økte forståelse av de ulike aksjonsforskningstilnærmingenes sprikende epistemologi ser vi et stort behov for tydeliggjøring og diskusjon om betydningen av og hensikten bak ulike prosedyrer og verktøy i aksjonsforskningsarbeider. Aksjonsforskning som et samlebegrep er sammensatt av flere vitenskapsteoretiske retninger. Innen pedagogisk aksjonsforskning er det en klar pragmatisk tilnærming med røtter i Deweys pedagogiske tenkning, men også en mer kritisk tilnærming (Carr & Kemmis 1986; Habermas 1997). Den dialogbaserte aksjonsforskningen har klare røtter i marxistisk vitenskapsteori, men er i dag kanskje den tydeligste eksponenten for den kommunikative kritiske tilnærmingen representert ved Habermas. Kritisk utopisk aksjonsforskning har et felles utspring i kritisk teori tilbake til Frankfurterskolen representert ved Adorno og Horkheimer (i B.S. Nielsen & Nielsen 2006), men med vektlegging av det utopiske og frigjørende element gjennom bruk av den tyske sosialfilosofen og framtreddende representanten for kritisk teori Oskar Negt, som var sentral i utviklingen av friromsbegrepet. Den kritisk utopiske aksjonsforskningen rendyrker kritisk teori, men ser likevel muligheter til å samhandle og anvende metoder fra andre tilnærminger.

Det er derfor ingen klare og entydige skillelinjer mellom disse tre tilnærmingene sett i et vitenskapsteoretisk og ontologisk perspektiv. De epistemologiske antakelsene vil derimot framstå som svært ulike, i for eksempel ytterpunktene fra et dialogbasert aksjonsforskningsarbeid med kun etablerte parter i arbeidslivet for å oppnå økt produksjon og lønnsomhet i en bedrift (teknisk nivå), til kritisk utopisk aksjonsforskning med uorganiserte arbeidsløse ungdomsgrupper (frigjørende nivå). Kurt Aagard Nielsen beskriver dette

som «kontroversen imellem en sprogfilosofisk forankret aksjonsforskning og en subjektsteroretisk forankret aksjonsforskning» (s. 522, 2007).

I likhet med Kurt Aagaard Nielsen anser vi at disse forskjellighetene avspeiles i spørsmål om hva slags kunnskap og kompetanse forskningen kan frambringe, og hvilke forskningsarenaer og metoder som anvendes. Ved å forene ulike aksjonsforskningstilnæringer i ett og samme arbeid kan man dermed bevege seg inn i et minefelt. Den dialogbaserte aksjonsforskningen i arbeidslivet i Norge i dag er i all hovedsak kommunikativ i Habermas' ånd, hvor språket som samhandlingsverktøy er det essensielle, som regel mellom etablerte organisasjoner i arbeidslivet. Selv om Habermas har sitt utspring i kritisk teori og vektlegger praksis og handling utover det rent språklige.

Ifølge kritisk utopiske aksjonsforskere er dette en hemske for den frigjørende og emansiperende aksjonsforskningens myndiggjøringsmål og bidrar til å «låse» deltakerne til rammene for samarbeid mellom deltakerorganisasjonene: «Erkendelsen drives af ønsket om at legitimere den institution, man har forbundet seg med. (...) Dette kan kun undgå, hvis teori er konsekvent kritisk og løsner sig fra samarbejde med bevægelser og organisationer» (Nielsen, K. A., 2007, s. 527).

For å håndtere disse motsetningene redelig, og ikke misbruke de ulike tilnærmingene, er det viktig å klargjøre mål, midler og hensikter i det enkelte aksjonsforskningsarbeid eller deler av det i sammensatte arbeider.

Den pedagogiske aksjonsforskningen ser muligheten for å kombinere en pragmatisk og en kritisk tilnærming til arbeidet: «Den epistemologiske basisen i denne tilnærmingen til aksjonsforskning kan antydes. De metodologiske grunnprinsippene bygger på pragmatiske og kritiske analyser av læreres yrkeskunnskaper» (Hiim 2010, s. 22). McNiffs (2001b) arbeidsfelt er i like stor grad i arbeidslivs- og organisasjonsutvikling, men nyttiggjør på samme måte både den pragmatiske og den kritiske tilnærmingen i arbeidet med kontinuerlige deltakende refleksive prosesser som blir stående som det sentrale i denne tilnærmingen. Fra et pragmatisk pedagogisk epistemologisk perspektiv vil konteksten og den deltakende forskningen med utspring i livsformer skape erfaringer og begreper. Gjennom utvikling av eksempler som er planlagt gjennomført i samspill med ulike aktører, legges grunnlag for refleksjon som bidrar til ny viten og kunnskap om feltet (Hiim 2010; Elliot 1991; Gjøtterud 2011). Sentralt står lærerens forskning på egen

praksis i samspill med kollegaer, studenter eller elever, læreplaner eller utdanningsmyndigheter. Men utover dette er det ingen særegne epistemologiske prosedyrer eller verktøy.

Samarbeidet med LO og NHO i vårt arbeid har vært organisasjonsbundet til en språklig kommunikativ prosess, mens de selvstendige myndiggjørende jentennettverkene har vært frie og arbeidet utopisk. Rammen rundt det hele har vært en pragmatisk pedagogisk epistemologi. Felles for all aksjonsforskning er at forskerne forsøker å gjøre rede for hvordan de står i en gjensidig relasjon og påvirkning til deltakerne, i motsetning til en tilskuer eller observatør. Aksjonsforskningens epistemologi og kunnskapsutvikling er således uansett basert på samarbeid og samhandling, om enn på ulike måter og på ulike arenaer (Gjølterud 2011).

Flere sammenstilte aksjonsforskningstilnærminger - økt kunnskapsutvikling

I starten på «Jenter i bil og elektro» og i tidligere forskningsarbeider har vi, i likhet med mange andre, anvendt aksjonsforskning som en «sekkepost» (Møller 2000; Vagle 2003). Derimot opparbeidet vi i den siste forskningsprosessen økt bevissthet på å anvende arbeidsmetoder og analyseverktøy fra de tre aksjonsforskningstilnærminger ut fra deltakernes ulike roller og maktposisjoner underveis, som vi denne artikkelen har forsøkt å analysere videre. Vi arbeidet eksplisitt med å prøve ut og synliggjøre hvordan de demokratiske prosessene kunne styrke pluralismen og samarbeidsressursene gjennom sammensetning av ulike tilnærminger i det komplekse feltet hvor ulike motsetninger framkom (Winter 1989; Greenwood og Levin 1998; Vagle og Møller 2014).

Partssamarbeidet er det viktigste grunnlaget for utvikling og forankring av endringer og forbedringer i arbeidslivet i Norge. Lange samarbeidstradisjoner har skapt et av verdens mest avtaleregulerte og demokratiske arbeidsliv, selv om det de siste tiårene har blitt satt under sterkt press. Aksjonsforskning i spesielt den dialogbaserte tradisjonen har i sterk grad bidratt til dette samarbeidsklimaet, men tiden er klart inne for å tydeliggjøre og synliggjøre hvordan et samarbeid på tvers av aksjonsforskningsretninger kan styrke og utvide arbeidet. Vi anser vårt aksjonsforskningsarbeid som et konkret eksempel på

en synlig og bevisst sammensetning av de ulike tilnærmingene. Vår videre analyse av dette sammenfaller med Bjørn Gustavsen (2014), som også tar til orde for mer og bredere samarbeid mellom aksjonsforskere:

The role of action research must be seen in terms of a movement where researchers from different schools work together to promote participative constructivism in the form of ability of those concerned to themselves create and shape the society in which they live. *It is these broadly framed movements that represent the primary generalization of action research knowledge, not textually expressed claims to generality, nor the specific measures applied to broaden and strengthen the movements* (Gustavsen 2014, s. 14).

Omfattende demokratiske prosesser krever mer enn samarbeid og innflytelse for etablerte parter eller deltakere i skole og arbeidsliv. Rammeverket de etablerte organisasjonene representerer, kan i et utvidet interseksjonelt og emansiperende perspektiv derimot ses som begrensende. Grupper utenfor dette samarbeidet får begrenset handlingsrom og begrensede muligheter til deltakelse og makt i samfunnet. For å skape reel myndiggjøring og fritt spillerom hevdes det at aksjonsforskning må fristilles fra etablerte organisasjoner (Nielsen, K.A. 2007). Samfunnsdialogen blir innen den kritisk utopiske aksjonsforskningstradisjonen i stor grad ivare tatt av forskerkonferansene, hvor deltakere og forskere presenterer sine eksperimenter for aktuelle eksperter og samfunnsaktører. Skriftlig dokumentasjon og analyse supplerer og utfyller konferansene. Faren er at et kortvarig demokratisk eksperiment aldri fører til systemendring. Forhåpentligvis vil deltakerne oppleve økt kompetanse og myndiggjøring, men dessillusjon kan også være et resultat. Teppet går ned, lysene slukkes og alt går tilbake til det «normale». Dersom troverdigheten og validiteten til kunnskapen generert gjennom aksjonsforskning skal føre til at problemene blir løst og at deltakerne styrker sin kontroll over egen situasjon (Greenwood & Levin 1998), er forankring i de etablerte organisasjonene i alle fall en mulighet.

Dialogkonferanser i en dialogbasert epistemologisk tradisjon var i vårt arbeid en arena for deling av kunnskap om for eksempel kjønn som minoritet i det mannsdominerte arbeidslivet. Som deltakende forskere i samhandling med de andre deltakerne så vi det som vår plikt og vårt ansvar å dele kunnskap

og erfaringer vi hadde på feltet, når vi så det som nyttig eller deltakerne etter spurte verktøy, forståelsesrammer eller liknende. Hans Skjervheim (1957) mener at forståelse av mening bare er mulig eller interessant hvis den som skal forstå en annen også ser seg selv i et felles prosjekt med den andre. I et slikt sammensatt prosjekt fantes det mange eksperter på hver sine felt. Jentene var eksperter på å være minoritet, ledere var eksperter på å være ledere, tillitsvalgte på å være tillitsvalgte, og vi kom inn med forsker-, veilednings- og minoritetskompetanse (Amundsdotter 2009; Kanter 1977). Utveksling av kompetanse, teorier, modeller og ulike forståelsesrammer, i tillegg til refleksjon over egen praksis, inngikk som en viktig del av praksis–teoritransformasjonen (Winter 1989). Slik ble dette også en arena som tok opp i seg store deler av forskerkonferansene i den kritisk utopiske tradisjonen.

En klar forutsetning for at de unge kvinnene skulle ha en selvstendig og kollektiv stemme inn på denne arenaen, var de selvstendige kvinnenettverkene. Dersom kvinnenettverkene hadde forblitt en type referansegruppe, slik det har vært i våre tidligere arbeider (Møller 2000; Vagle 2003; Møller og Vagle 2003), tilsvarende den rollen elever ofte får i pedagogisk aksjonsforskning når læreren forsker på egen eller kollegiets praksis, ville dette frambrakt en annen og mer begrenset kunnskap.

En rendyrket epistemologi knyttet til hovedorganisasjonene, eller fristilt fra dem, ville hverken frambrakt nødvendig kunnskap om de unge kvinnenes situasjon eller om hvordan arbeidsorganisasjonene kunne endres for bedre å ivareta og rekruttere kvinner.

Alle aksjonsforskningstilnæringer har store grunnleggende likheter og et godt grunnlag for å samarbeide (Nielsen, B. S. & Nielsen, K.A. 2007; Gustavsén 2014). Bak de epistemologiske antakelsene og påfølgende verktøy og prosedyrer er det likevel ulike logikker og perspektiver. Den epistemologiske praksis og diskusjon er viktig for å ivareta de demokratiske verdiene, bærekraft og forankring av forskningsprosessene. For å bidra til økt demokrati, myndiggjørende prosesser og kunnskapsutvikling for den enkelte og samfunnet må bevisstheten om sammenheng mellom perspektiver, hensikter og virkemidler i aksjonsforskningen, enten det anvendes en pedagogisk, en dialogbasert eller en kritisk utopisk tilnærming, synliggjøres og framstå transparent for deltakerne som en del av dokumentasjonen.

Litteratur

- Amundsdotter, E. (2009). *Att framkalla och förändra ordningen* (Ph.d-avhandling). Luleå: Luleå Tekniska Universitet.
- Carr, W. & Kemmis, S. (1986). *Becoming critical: education, knowledge, and action research*. London: Falmer Press.
- Egeland, C. & R. Gressgård (2008). Omsorg for «andre»: Feminisme, forskjell og ansvarlighet. *Tidsskrift for kjønnsforskning* 32(4) 40–59.
- Elliott, J. (1991). *Action Research for Educational Change*. Milton Keynes: Open University Press.
- Gjotterud, S.M. (2011). *Utvikling av veiledningsmøter i praktisk-pedagogisk utdanning: aksjonsforskning i lærerutdanneres praksis* (Ph.d-avhandling, Department of Mathematical Sciences and Technology). Ås: Universitetet for miljø- og biovitenskap.
- Greenwood, D.J. & Levin, M. (1998). *Introduction to action research: social research for social change*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Gustavsen, B. (2010). *Inovasjonssamarbeid mellom bedrifter og forskning: den norske modellen*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Gustavsen, B. (2014) *Social impact and the justification of action research knowledge* <http://arj.sagepub.com/content/early/2014/05/11/1476750314534455>
- Habermas, J. (1997). *Teorien om den kommunikative handlen*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Hiim, H. (2010). *Pedagogisk aksjonsforskning: tilnæringer, eksempler og kunnskapsfilosofisk grunnlag*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Holter, Ø.G. (2008). Gender and Action Research. In A.M. Berg & O. Eikeland (eds.), *Labour, Education & Society* (Vol 9). Frankfurt am Main: Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Husted, M. & Tofteng, D. (2007) *Respekt og realiteter – bevegelse mellom arbeidet og udstødning* (Ph.d-avhandling). Roskilde Universitetcenter.
- Kanter, R.M. (1977). *Men and women of the corporation*. New York: Basic Books.
- Lewin, K. (1946). Action research and minority problems. *Journal of Social Issues*, 2(4),34–46.
- McNiff, J. & Whitehead, J. (2001a). *Action research in organisations*. London: Routledge.
- McNiff, J. & Whitehead, J. (2001b). *Action research: Principles and practice*. London: Routledge Falmer.
- Møller, E. (2000). *Et eksempel på etablering og utvikling med klassestyrere for å synliggjøre og ivareta jenter som minoritet på utradisjonelle guttefag* (Hovedfagsoppgave). Høgskolen i Akershus.
- Møller, E. & Vagle, I. (2003). *En av gutta?: skole- og bedriftsutvikling for å gjøre guttedominerte håndverksfag attraktive for jenter*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Nielsen, B.S., Aagaard Nielsen, K. & Olsén, P. (1999). *Demokrati som læreproces: Industri og Lykke: Et år med Dyndspringeren*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.

- Nielsen, K.A. & Nielsen, B.S. (2006). Methodologies in Action Research. In K.A. Nielsen & L. Svensson (eds.), *Action Research and Innteractive Research, Beyond practice and theory* (pp. 63–87). Maastricht: Shaker Publisher.
- Skjervheim, H. (1957). *Deltakar og tilskodar*. Oslo: Institutt for sosiologi, Universitet i Oslo.
- Nielsen, K.A. (2007). Aksjonsforskningens Videnskapsteori. In L. Fuglesang & P. Bitsch Olsen (eds.), *Videnskapsteori i samfundsvidenskabene: på tværs af fagkulturer og paradigmer* (517–546). Fredriksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Persson, S. (2007). Veiledning i forskningssirkler: om møte mellom forskere og lærere. I T. Krogsmark & K. Åberg (red.), *Veiledning i pedagogisk arbeid* (s. 104–124). Bergen: Fagbokforlaget.
- Vagle, I. (2003). *Endelig litt action*. Hovedfagsoppgave. Høgskolen i Oslo og Akershus
- Vagle, I. & Møller, E. (2007). *Jenter i bil- og elektrobransjen. Kartleggingsrapport*. Oslo: EL & IT Forbundet, Fellesforbundet, TELFO, Norges Bilbransjeforbund og HF-hovedorganisasjonenes fellestilltak.
- Vagle, I. & Møller, E. (2015). *Kjønn på dagsordenen gjennom to- tre- og firepartssamarbeidet innen elektrofag i det yrkesfaglige feltet* (Ph.d-avhandling). Roskilde Universitetcenter.
- Westberg-Wohlgemuth, H. (1996). *Kvinnor och män marks: könsmärkning av arbete – en dold lärandeprocess* (Ph.d-avhandling, Arbetslivsinstitutet), Stockholms Universitet, Stockholm.
- Winter, R. (1989). *Learning from experienc: Principles and practicein action-research*. East Sussex: The Falmer Press.